

Проф. др Ђуро ТОШИЋ*

ПРИЛОГ ИДЕНТИФИКОВАЊУ И ДАТОВАЊУ ВЛАШКИХ СТЕЋАКА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ

Да је био у праву када је констатовао да "неколики подаци из књига Државног архива у Дубровнику" могу "директно или индиректно, припомоћи датовању босанских и херцеговачких стећака", Б. Храбак је показао једним својим, безмало прије пола вијека објављеним, прилогом у коме је успио идентификовати и прилично тачно датовати три влашка стећка у источнохерцеговачким некрополама Бољуни и Радимљи.¹ Слично њему су се, али на основу декоративно израђених украса и епиграфске анализе појединих слова у натписима стећака, бавили овим послом Ш. Бешлагич и М. Вего, од којих последњи није, на жалост, каткад презао ни од извјесних домишљања у извођењу неких својих, често преслободних, закључака.² Захваљујући резултатима старије литературе и досад умјешно постављеном методолошком приступу проблему, данас смо у прилици да релативно бројне натписе на херцеговачким стећцима ставимо у шири контекст раније слабо познатих, у првом реду, турских писаних извора и на тај начин у доброј мјери проширимо круг рјешења у области идентификовања и датовања влашких надгробних споменика у богатим некрополама Радимље, Бољуна, Влаховића, Премилова Поља, Крушева, Убоског, Ходова, Кртиња и Удора.

Радимља

Око 3 km западно од Стоца, на обали планинске рјечице Радимље

---

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту САНУ - Београд и редовни професор на универзитетима у Новом Саду и Бањалуци.

¹ Б. Храбак, *Прилоз датовању херцеговачких стећака (Прилоз датовању)*, ГЗМ, VIII, Сарајево 1953, 32-38.

² М. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (Novi i revidirani natpisi)*, GZM, XVII, Sarajevo 1962, 220, 225; Исти, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca (Kulturni karakter nekropole Radimlje)*, "Srednjovjekovna Bosna i zapadna kultura", Zenica 1973, 324 и Š. Bešlagić, *Ljubinja - srednjovjekovni nadgrobni spomenici (Ljubinja)*, Naše Starine, X, Sarajevo 1965, 158, 159, 160, 161.

- уз старо илирско гробље - налази се и једна од најљепших средњовјековних некропола коју сачињавају 133 комада надгробних споменика (37 плоча, 60 сандука, 33 саркофага и 3 крста). Она је - према казивању А. Бенца - припадала "покојницима из куће Милорадовића" који су, настањени у сусједном селу Ошанићима, чинили главну породицу влашког рода Храбрена.³ Зато ћемо, захваљујући натписима сачуваним на неким од стећака у овој некрополи покушати да, по хронолошком принципу, реконструирамо имена оних њених чланова који су оставили трага на другим споменицима материјалне културе и у писаним изворима.

На крајњем југу некрополе налази се надгробни споменик у облику саркофага са подножјем израђеним од истог комада камена као и саркофаг. На југозападној широј страни стећка представљен је штит, уоквирен линијама испуњеним косим цртицама, уз чији се горњи десни угао налази мало удубљење. Преко штита постављен је мач са балчаком који се завршава једном куглицом, а крсница, обично смјештена изнад штита, овдје је унутар њега. На обје половине штита уклесана су по два зракаста круга, од којих је десни горњи нешто више смјештен од лијевог, а читава представа изведена техником урезивања.

Изнад овог штита усјечен је натпис у два реда који гласи:

"**Исе лежи Стипанъ а чинио ка(ми) Многостъ ковачъ**".

На сјеверозападној страни саркофага израђен је крст на троугаоном подножју и са сразмјерно ниско постављеном крсницом и крајње необично изведеном читавом стилизацијом.⁴

По мишљењу неких аутора под овим стећком је морао лежати човјек који је био толико познат да није било потребно ковачу да урезује његово презиме, па стога поједини међу њима тврде да "нема готово никакве сумње да се натпис односи на војводу Стјепана Милорадовића - Храбрена".⁵ Архивска грађа, сачувана о њему, пружа довољно појединости на основу којих је могуће створити одређену преоцјбу о његовој дјелатности у првој половини XV вијека. Тако дубровачки извори биљеже владину жалбу босанском кнезу Петру Павловићу како је с прољећа 1416. његова војска - пред којом су били жупан Ђураћ и Стјепан Милорадовић - заједно са Турцима, опустошила предео око Сливна⁶ и чувају успомену на катун Стјепана Милорадовића из 1438. године,⁷ В. Богићевић је исправно прихватио мишљење Ђура Даничића да је Стјепан Милорадовић човјек Петра Павловића,⁸ али је из сасвим јасне формулације поменуте дубровачке жалбе брзоплето закључио да је и жупан

³ А. Бенас, *Radimlja*, Сарајево 1950, 5, 28.

⁴ Исто, 16-17, 39.

⁵ Исто, 40 и М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324-325.

⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске њовеље и њисма (ССПП) I/1*, Београд 1929, 530-531, бр. 550, 23. III 1416; 531, бр. 551, 23. III 1416.

⁷ В. Нрабак, *Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini [XIII-XV vek] (Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna)*, Predmet i metodi izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji, CANU, 3, Titograd 1981, 181-20.

⁸ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. II, Београд 1864, 64; В. Богићевић, *Власићевска породица Милорадовића - Храбрених*, ГЗМ, VII, Сарајево 1952, 141.

Ђурађ био Милорадовић и на основу тога несмотрено уопштио да су Милорадовићи, као жупани, спадали "у ред босанског племства и имали истакнуту улогу у друштвеном животу свога времена".⁹ Истина, они су, али не у својству жупана, још прије успостављања турске власти постали властела, о чему свједоче баштине неких њихових истакнутијих чланова у селима Батоноге, Свитава, Житомислић и Тријебањ.¹⁰ Надаље, и аподиктичка тврдња М. Вега да је војвода Стјепан умро око 1470, најкасније 1477. године, мора отпасти, пошто се његово име не среће ни у једном од турских пописа из 1468/69. и 1475/77. године.

Колико год, наиме, нисмо сигурни да натпис на овом стећку припада Милорадовом сину Стјепану - тим прије што се његов штит увелико разликује од штита пронађеног на стећку сина му Радоја - толико смо увјерени да један други лапидарни споменик чува директну успомену на њега. У ствари, у дворишту старе православне цркве св. Петра и Павла у горњем дијелу села Ошанића, поред саме радимљске некрополе, на једној од двије камене столице уклесане у живу стијену стоји забиљежено: "А се сто воеводе Стипана Милорадовића а понови га воевода Петарь, синь мѹ". Натпис на каменој столици у Ошанићима говори да је ту, управо пред црквом - како је то био обичај у средњем вијеку - сједио и на неком можда црквеном збору судио својој дружини први, по имену познати, војвода Доњих влаха (подручје данашње столачке, љубињске и билећке општине).¹¹ Он је, вјероватно, носио војводску титулу и онда када је у прољеће 1416, заједно с агресивним сусједом жупаном Ђурђем, пљенио Дубровчане у Доњој Неретви око Сливна, да би је послјег његове смрти наслиједио један од синова, војвода Петар, и у том својству обновио очеви судачку столицу на којој је сједио док је обављао преузету дужност.

Поменути катунар Храбрена и војвода читавих Доњих влаха Стјепан Милорадовић је имао тројицу синова: Петра, Радоја и Вукића. Средњи по годинама био је, по свој прилици, Радоје, чији се стећак налази у поменутој некрополи Радимљи. То је, у ствари, надгробни споменик у облику високог сандука (120 x 100 x 170 cm) који добива форму зарубљене четворостране пирамиде смјештене на подножју израђеном од

⁹ В. Богићевић, *Власіеоска йородица Милорадовића - Храбрених*, 142.

¹⁰ А. Аличић, *Сумарни попис Босне из 1468/69. године (Сумарни попис Босне)* - у рукопису, стр. 329. Види о томе опширније, Ђ. Тошић, *Породица Милорадовић-Свијетановић из влашког рода Храбрена (Породица Милорадовић-Свијетановић)*, Историјски записи, Подгорица, год. LXXI, бр. 3-4/1998, 99, 101-102.

Рукопис босанског сумарног пописа добили смо на коришћење од академика С. Ђирковића, на чему му се и овом приликом најтоплије захваљујемо.

А. Аличић, *Поименични попис Сандžака вилajета Херцеговине (Поименични попис)*, Сарајево 1985, 265, 464-465.

Напоменуто и то да је Н. Филиповић у студији: *Власи и успостављање тимарског система у Херцеговини (Власи и успостављање тимарског система)*, *Годишњак АНУ БиХ*, књ. XII, Центар за балканолошка истраживања, књ. 10, Сарајево 1974, 153, 167, 179) погрешно транскрибовао назив села Батоноге као Јатоноге које се данас нигдје не помиње под тим именом, већ само као Батоноге.

¹¹ М. Вега, *Зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине (Зборник средњовјековних натписа)*, II, Сарајево 1964, 13, бр. 56. Упор. М. Вега, *Културни карактер некрополе Радимље*, 329 и Исти, *Нови и ревидирани натписи*, 202-203.

посебног камена. На ширим странама стећка уклесана су по четири аркадна ступа са округлим главицама и нишама у подножју, док је сјеверо-западна ужа страна најљепше украшена. На њој се истиче маркантна мушка фигура, на чијој је глави луком испуњеним цртицама означена коса, а очи представљају удубљења испод којих урезана црта означава, прије бркове неголи нос, за коју Д. Сергејевски сматра да је управо Радојев лик.¹² Десна рука фигуре је подигнута, са раширеним и несразмјерно великим прстима, од којих је између палца и кажипрста смјештен пластични круг са унутрашњим удубљењем који би могао бити знак војничког ранга породице којој је припадао покојник. У висини рамена лијеве руке којом се представљени лик подбочио урезан је лук са стрјелицом, који су несумњиво симбол његове војничке функције. Испод подлактице пресавијене лијеве руке приказан је четвртасти штит са нешто уздигнутим лијевим углом, те дијагоналом која га дијели с десна у лијево на два дијела и мачем од кога се види округла главица и врх оштрица. Под ногама фигуре усјечене су три нише окружене урезаном линијом.¹³ И, најзад, посебно својом грациозношћу, истиче се одијело са хоризонталним пругама, које представљају ширит или вез, и појасом који се, сходно бургундској моди која је владала у Европи XV вијека, налазио на своме природном мјесту. Исто тако, крој одијела, па чак и вертикални нагиби који падају од појаса наниже указују да је и на овом стећку дошао до изражаја моћни ауторитет Бургундије.¹⁴

Лијево од главе уклесане фигуре са југозападне и југоисточне стране споменика стоји у два реда записано:

"Сие лежи добри Радоје син воеводе Стипана на свои баштини на Батногахъ.

Си билигъ постави на ме братъ мои воевода Петаръ"¹⁵

Цитирани садржај натписа нуди много елемената за закључивање. Синтагму "добри Радоје" Б. Храбак објашњава чињеницом да је покојник "умро сасвим млад - још за живог оца", у складу са вјеровањем у народу "да бог узима добре младиће и девојке са овог света".¹⁶ Међутим, да је Радојев отац војвода Стјепан био жив у моменту синовљеве смрти, било би мало необично зашто му "билигъ постави" брат војвода Петар, а не отац као што је то био обичај у оно вријеме. Требало би размислити и о томе да ли атрибут "добри" схватити у складу с поменути народним вјеровањем, или можда у духу доброг јунака Радохне који је сахрањен испод стећка у љубињском селу Миљановићима,¹⁷ у прилог

¹² D. Sergejevski, *Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim spomenicima (Slike pokojnika)*, GZM, VII, Sarajevo 1953, 131-132.

¹³ A. Benac, *Radimlja*, 9, 31, 32.

¹⁴ P. Vasić, *O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini (O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje)* "Srednjovjekovna Bosna i zapadna kultura", Zenica 1973, 250.

¹⁵ A. Benac, *Radimlja*, 9, 39.

¹⁶ Б. Храбак, *Прилоз дајиловању*, 325.

¹⁷ Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled (Stećci)*, Sarajevo 1971, 380.

Сличан примјер пружа и натпис у Љусићима код Улога, на коме се помиње "добри Радоје" - у смислу јунака - који је погинуо за бана Твртка. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*, III, Sarajevo 1964, 48, br. 182.

чему као да говори и лик узорног ратника уклесан на Радојевом надгробном споменику. Што се тиче времена смрти "доброг Радоја", у његовом утврђивању биће нам од велике користи турски пописи из 1468/69. и 1475/77. године. По сумарном босанском дефтеру из 1468/69. године војвода Петар је, заједно са братом Радојем, уживао тимар од пет села који им је доносио ренту од 2.585 акчи и због тога су јахали у рат као лаки оклопници (*sebelü*). Браћа су посједовала овај тимар до 18. децембра 1475. године, када им је одузет и придодат тимару Вукића Владиваша, оца царског чохадара (коморника), који је Вукић уживао у нахији Загорје.¹⁸ Ово није пуко ређање података, већ доказ да је Радоје са нашег стећка био жив и крајем 1475. године. Међутим, у поименичном херцеговачком попису из 1477. не срећемо га више међу живима, пошто се, уместо њега, уз име најстаријег Стјепановог сина - војводе Петра - јавља трећи од браће, по имену Вукић.¹⁹ То значи да је у времену од краја 1475. до средине децембра 1477. године (када је завршен поименични попис Херцеговачког санџака) морао умријети, или, можда, погинути "добри Радое син воеводе Стипана" који и сада почива "на својој баштини на Батногах". Батноге се и данас назива земљиште од ошанићке цркве св. Петра и Павла до потока Радимље, гдје се налази поменута некропола са стећцима.²⁰ Да су синови војводе Стјепана Милорадовића из рода Храбрена заиста имали стару баштину у Батногама потврђује мулк виноград и баштина које је по влашком обичају уживао Петар војвода, као и мулк виноград и баштина које је такође по влашком обичају посједовао најмлађи брат Вукић.²¹ Истина, село Батноге овдје је забиљежено као подручно Благају, а не Дабру, а да се радило о истом селу показује чињеница да је и код Петра војводе и код Вукића наглашено да је улазило у бивши тимар Вукића, сина Влађа.²² Идући трагом имена бившег посједника тимара, у чији је састав улазило село Батноге, пронашли смо међу споменицима радимљске некрополе један стећак који је припадао његовом оцу Влађу. То је, у ствари, споменик у облику саркофага са оштећеним ћошком на сјевероисточној страни на којој је техником урезивања представљен штит са мачем, чији је обод означен плетеним ужетом, а унутрашњост попуњена са четири зракаста круга обичног распореда. Од мача се види крстасти балчак, са округлом главницом и кругом изнутра, изнад и врх оштрица испод штита. Поврх ликовне представе штита са мачем стоји, са лијеве стране мало окрњен, натпис који гласи:

"(Се леж)и и Влаць влаховичь (а сиече ка)ми Ратко Бративо(н)ичь"²³

Овај стећак са сличним амблемима на штитовима неких чланова породице Милорадовић-Стјепановић навео је М. Вега на закључак о блиском сродству Влађа Влаховића са катунарима Храбрена и војво-

¹⁸ A. Aličić, *Sumarni popis Bosne*, 328-329.

¹⁹ A. Aličić, *Poimenični popis*, 130.

²⁰ M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 325.

²¹ A. Aličić, *Poimenični popis*, 265, 464-465.

²² Исто, 265, 464. Упор. Ђ. Тошић, *Породица Милорадовић-Стјепановић*, 99.

²³ A. Venac, *Radimlja*, 22, 39.

дама Доњих влаха, у чијој је служби умро послије 1490, а можда и након смрти војводе Радосава Храбрена иза 1500. године.²⁴ Од свега тога не би се могло прихватити једино вријеме Влађеве смрти, пошто га већ 1477 - када се његов син Вукић јавља као ражеловани тимарник - није било више међу живима.

Својим специфичним изгледом, егзотичним мотивима декоративне израде и заводљивим натписом на себи, претходни стећак "доброг Радоја" је, како изгледа, већ одавно привлачио пажњу људи различитог занимања. Остаје за жаљење што га је, по свој прилици, најраније посјетио неки радозналац који се за садржај гроба није интересовао из научних, него из неких других побуда. Очито незадовољан тиме што није нашао тражено, овај бескрупулозни "копач блага" је оставио иза себе у општем нeredу све испод подизаног стећка, тако да је научна екипа Земалског музеја у Сарајеву 1950. могла само да констатује, на жалост не једино, недјело неког несавјесног човјека учињено према овом разговоруљивом свједоку историје.²⁵

Да је смрт у посљедње вријеме често куцала на врата ове највиђеније доњовлашке породице свједочи и то што је послије "доброг Радоја", а прије Петра војводе, још један њен члан отишао на пут без повратка. На тај немили догађај и данас подсјећа у радимљској некрополи смјештен надгробни споменик у облику малог саркофага са подножјем, израђен од једног комада камена који је пребијен и дјелимично оштећен у предјелу кровне конструкције. На ширим побочним странама стећка удубљена су по четири аркадна ступа са округлим главицама између којих су постављени троугаони испусти, а испод аркадних ступова урезане нише, од којих свака стоји између два ступа. И са југоисточне уже стране су два таква аркадна ступа са по једном нишом испод себе, а са југозападне, такође уже стране представљена мушка фигура са потпуно уоквиреном главом (капа?, или кацига?), лицем назначеним једним урезаним квадратом, уздигнутом десном и у лакту пресавијеном и подбоченом лијевом руком и урезаним дуплим ћирилским словом В испод сваке руке.²⁶

И најзад, на југозападној страни крова стоји у три реда усјечен натпис сљедеће садржине:

"Язь равъ в(о)жи Радое Вуковић синоваць воєв(о)де Петра"²⁷

Саме димензије саркофага (дужина 77 cm, ширина 36 cm, висина 76 cm) и висина уклесане фигуре (55 cm), као и чињеница да изнад њене дигнуте десне руке нема пластичног круга нити у нивоу рамена лијеве руке постављеног лука са стрјелицом - какве фигуралне представе срећемо на стећку "доброг Радоја" и на неким другим стећцима ове некрополе - показује да је овог малишана претекла смрт прије него што је успио да направи било какву војничку каријеру.²⁸ Па да видимо онда колико је го-

²⁴ M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324.

²⁵ A. Вепас, *Radimlja*, 22, 39, и Ђ. Тошић, *Породица Милорадовић-Свијетановић*, 100.

²⁶ Исто, 8.

²⁷ Исто, 9, 39.

²⁸ Исто, 9, 31, 32.

дина могао имати у моменту када је умро. Како су, у складу са оновременим обичајима, новорођеној дјечи давана имена умрлих чланова породице, то је и овај дјечарац са стећка морао бити рођен после смрти очевог брата и свога стрица Радоја - чије је име носио - који се, као што смо то већ напријед рекли, преселили на онај свијет у времену од краја 1475. до краја 1477. године. Посљедњи дио епитафа показује да је покојник био "синовац воев(о)де Петра", што значи да му је други и једини преостали стриц, доњовлашки војвода Петар, био жив када је несрећни јуноша склопио очи. То се морало десити прије маја 1488, пошто тада ни Петра није било више међу живима.²⁹ У најкраћем, ако је рођен непосредно после смрти првог стрица и имењака Радоја (почетком 1476), а умро пред сам крај живота другог стрица Петра (почетком 1488), мали Радоје Вуковић - неоспорно син јединог преосталог брата Вукића - могао је имати највише дванаест година када га је смрт задесила, што се савршено поклапа и са визуелно израженом представом његове младости на поменутом стећку. Можда ће од свега остати најспорније то што је поред живог дјечаковог оца - који би по логици ствари требало највише да се стара о подизању синовљевог споменика - на стећку забиљежено само патронимичко презиме Вуковић и далеко снажније истакнута чињеница да је покојник био "синовац воев(о)де Петра" неголи син Радоја.³⁰ Али, то ни у ком случају не значи да се ствари у овој истакнутој породици нису и даље одвијале неким својим, једино њеним члановима знаним, токовима.

Иако ојађен губитком двојице браће, и нарочито малољетног сина, Вукић Храбрин је наставио породичну традицију, али, изгледа, са нешто мање угледа него што га је уживао најуглашенији међу њима Петар војвода. Но, и поред тога, његов влашки род није изгубио морално-политички кредит код Републике Св. Влаха, о чему свједоче и чести дарови намјењивани појединим његовим члановима.³¹ Вукић се помиње посљедњи пут у изворима 1496, што не значи да није живио и коју годину дуже. Већ почетком 1501. године на њега се чува само посредно успомена, захваљујући дубровачкој одлуци о поклону "синовцу војводе Вукића из Доњих влаха" (nepoti vojvode Vochichi de Dogni Vlasi) који је даровао граду осам шкопаца, пет јуница и једну кошту.³² Иако дубровачки извори не говоре ништа одређено ко је био "синовац војводе Вукића", генеолошка ситуација реконструисана на основу стећака породице Милорадовић-Стјепановић биће нам од велике помоћи. Вукићев брат Радоје, који је умро од краја 1475. до поткрај 1477. године, није оставио никак-

²⁹ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким каџунима према пословној књизи Дубровчанина Цивана Причиновића (О херцеговачким влашким каџунима)*, ГЗМ, XI Сарајево 1956, 35-36; С. Мишић, *Хумска Земља у средњем веку (Хумска земља)*, Београд 1996, 175.

³⁰ Б. Храбак, *Прилог датовању*, 325-326.

Свакако да не стоји опаска М. Вега (*Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324) да се по овом натпису "даде закључити да је Радојев отац био стриц војводе Петра Милорадовића", пошто се не ради ни о каквом стрицу Вуку већ о рођеном Петровом брату Вукићу.

³¹ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким каџунима*, 35.

³² Исто, 36.

вог потомства иза себе. О томе, поред осталог, свједочи и чињеница да се на његовом споменику не налази ниједна мања људска фигура, какве се виде уклесане под руком веће фигуре на другим стећима ове некрополе и, по мишљењу стручњака, представљају наследице сахрањених покојника.³³ Из тога произлази да је поменути "синовац војводе Вукића" могао бити само син његовог другог брата, Петра војводе, коме, без сумње, одговара Вукац Петровић, чије се име помиње такође на једном од радимљских стећака.³⁴ Да је то заиста тако, потврђује и његово патронимичко презиме Петровић - изведено од очевог личног имена Петар - као што је и презиме Вукчевог рођака Радоја Вуковића изведено од очевог личног имена Вукић. То показује да се већ у генерацији Стјепанових унука - Вукца Петровића и Радоја Вуковића - почиње да губи опште породично презиме Стјепановић, умјесто кога постепено преовлађују патронимичка презимена Петровић и Вуковић, што увелико отежава истраживачу започето праћење генеолошке нити ове значајне породице унутар влашког рода Храбрена.

Због тога се ни будући чланови овог рода не могу довести у чвршћу међусобну везу, нити се може утврдити тачан степен њиховог сродства са већ приказаним припадницима породице Милорадовић-Стјепановић. Тако се за неког Ђурђа зна једино да је био "рођак војводе Вукића" (*consanguineo vojvode Vuchichi*),³⁵ док се за војводу Радосава Храбрена - чије је тијело сахрањено испод једне од двије плоче смјештене у православној цркви св. Петра и Павла у Ошанићима - може рећи толико да је, попут Вукића, био само војвода по титули.³⁶

Послије титуларног војводе Радосава (1505) и Радоја, стварног "војводе Доњих влаха" (1521 и 1534), припадници рода Храбрена се, нарочито од краја XVI вијека, срећу у изворима као спахије. Због све снажнијег притиска Турака, неки од њих су се почели да исељавају из старог краја и доспијевају чак до Русије.³⁷ С друге стране, међутим, мноштво данашњих херцеговачких породица изводи своје поријекло од Милорадовића. Такви су на примјер Кузмани и Љољићи, од којих су се први (Кузмани) селили од једног села до другог, пошто су им муслимани изотимали земљу, па су дуго живјели у Гнојницима (код Мостара!), одакле их је мајка као сирочад превела у Мало Поље, са десне стране извора ријеке Бунице, гдје се налазе и сада.³⁸ Кузманима из дубравског села Пијесци

³³ А. Венац, *Radimlja*, 6, 8, 12, 34.

³⁴ М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324.

³⁵ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 35.

³⁶ Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и најписи*, књ. 1, бр. 397. Упор. Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 36 и В. Божићевић, *Власијевска породица Милорадовића - Храбрених*, 147, 153 и Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије (Српска православна црква у Босни и Херцеговини)*, Сарајево 1990, 168.

³⁷ Ј. Дедијер, *Херцеговина антиројгеографске студије (Херцеговина)*, Сарајево 1990, 85, 114, и В. Змајић, *Legalizacija grbova nekih naših obitelji na temelju Ohmićevićevog grbovnika*, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. VII - knj. VII, Sarajevo 1967, 49.

³⁸ Исто, 241.

неки поричу директно поријекло од Милорадовића и тврде да су били само Милорадови чобани, док се за Лизде из Станојевића у Дубравама зна да су били његови звонари у Житомилићу, а Свињари чували му свиње у томе крају.³⁹ И чувене муслиманске породице Опијачи из Дубрава и Спахилићи са Губавице су поријеклом од Милорадовића - оснивача манастира Житомилић - коме и данас дају неке прилоге.⁴⁰ Попут ових, и остале, мање значајне, муслиманске породице, као што су: Јазвине, Чолаковићи и Колце - из истог братства - у Јасеници, југозападно од Чапљине, и сада се хвалишу да потичу из села Станојевића од племићке породице Милорадовића, док остали сељаци за њих тврде да су им били само наполичари. Када су прешли на ислам и доселили се тамо тешко је детаљније утврдити.⁴¹

Бољуни

Бољуни су један од шест заселака већег сеоског насеља Бјелојевићи које се простире у југозападном дијелу данашње општине Столац надомак Хутова блата. У сјеверном крају малог и плодног поља, одмах испод сеоских кућа, смјештена је средњовјековна некропола са укупно 269 стећака - 76 плоча, 176 сандука, 14 сљемењака и 3 крста с плочама - распоређених у двије скупине. Бројем својих стећака и њиховим облицима, а нарочито украсима и симболима, којим обилују (92), те релативно великим бројем натписа (19), некропола у Бољунима пружа вриједне историјске податке и богат ликовни материјал. У ствари, по ликовним особинама, Бољуни спадају у двије до три најзанимљивије некрополе стећака, а по натписима, неоспорно заузимају најзначајније мјесто у читавој Босни и Херцеговини. Због тога је Завод за заштиту споменика културе БиХ поткрај 50-их година овог вијека приступио стручној евиденцији и обради бољунских стећака, а неколико година касније у Старинару XII и публиковао прикупљене резултате.⁴² Стога ћемо се у овом раду позабавити анализом оних примјерака са натписима покојника које ћемо - лично или преко њихових сродника - покушати идентификовати и поближе одредити вријеме њихове смрти посредством података из писаних извора.

Високи сандук на подножју врло добро клесан и очуван (144 x 76 x 114 cm), мало склизнуо ка југу, по дужини је нешто скошен. Има украсе на свим усправним странама и натпис на објема чеоним странама.

На усправним странама протеже се пластични фриз од повијене линије са трolistовима порубљен с доње стране тордираном вршцом.

На источној страни испод фриза, пластично је приказано стабло са богатом крошњом. За њега је привезана нека животиња са великом гривом, истакнутим шапама и дугачким, високо завинутим репом, која

³⁹ Исто, 241, 256.

⁴⁰ Исто, 241, 259.

⁴¹ Исто, 265.

⁴² Š. Bešliagić, *Uređenje nekropole stećaka u Boljunima (Uređenje nekropole stećaka)*, Naše starine, VI, Sarajevo 1959, 135-142 и исти, *Бољуни, средњовјековни надгробни споменици (Бољуни)*, Старинар, књ. XII, Београд 1961, 175-205.

највише подсећа на лава или леопарда. С друге стране стабла привезана је једна фантастична животиња која највише личи на неку врсту змаја. Испод тога, све до дна површине, урезан је натпис који гласи:

"Асе сјече Грџбачь. Молѹ се боже помилѹи ме милости твое"

Западна чеона страна испод фриза има пластично приказане три животиње: горе - лава или леопарда, у средини - коња и доље - фантастичну животињу која највише подсећа на гуштера, са двије ноге, са исуканим језиком и са завинутим репом. У међупростору је натпис који садржи ријечи:

"Асе лежи Богаваць Тарахь Болѹновићь с Јаме"

На јужној бочној страни испод фриза пластично је приказана сцена лова на јелене, лијево је релативно велики мотив четвороугаоног штита са тордираном косом пречком и мотив мача испод штита, док је у доњој половини ове стране приказано коло у коме су три жене и један мушкарац као коловођа. У сцени лова ловац јаше на коњу и у руци држи копље. Учесници у колу се држе нешто уздигнутим рукама у којима придржавају и неки знак у облику љиљана. Посљедња женска фигура је слободну руку савила на бок, као и коловођа који је своју слободну руку савио на бок и њоме придржава кратки мач. На глави коловође примјећује се капа са два шиљка на којој стрши знак љиљана. Жене су одјевене у дугачке хаљине које су доље шире и косо завршавају, а испод њих им се виде ноге, што је рјеђа појава. Судаћи по положају стопала жене су окренуте према коловођи, а овај опет према њима. За разлику од својих саиграчица, мушкарац је обучен у кратки хаљетак.

На сјеверној бочној страни насликана су два јелена, затим ловац са луком и стријелом и, најзад, ловац на коњу са копљем(!). У доњој половини ове стране приказано је коло у којем играју четири мушкарца. Коловођа је слободну руку подигао, док задња фигура своју држи на бок. Фигуре су утегнуте у пасу - не баш тако видљивим опасачима - испод којих падају дијелови кратких хаљетака. Гледајући према положају ногу коло се изгледа кретало са десне на лијеву страну.⁴³

Дакле, у цјелини гледано, натпис на овом стећку гласи:

"Асе лежи Богаваць Тарахь Болѹновићь с Јаме

Асе сјече Грџбачь. Молѹ се боже помилѹи ме милости твое"⁴⁴

И данас се међу домаћим становништвом чује назив Владисалића јама, или само Јама. То је простор идентичан са Деранима и околином, односно Заушјем као дијелом Хутова блата. У том смислу треба схватити и дио натписа Тараха Болѹновића да је "с Јаме", што значи да је поријеклом "са Хутова блата" или : "из Дерана" (Заушја),⁴⁵ с тим што је сахрањен у великој и бројним власима заједничкој некрополи у Болју-

⁴³ Ш. Бешлагић, *Болѹни*, 178-180.

⁴⁴ Исто, 194.

Треба нагласити да је М. Вего (*Novi i revidirani spomenici*, 209-210) прочитао име Богаваць Тарахь Болѹновићь као два имена Богаваць и Тарахь Болѹновићь, што значи да су се "послије досељења у Болуне прозвали Болѹновићима, а касније Тараховићима".

⁴⁵ Ш. Бешлагић, *Болѹни*, 194-195, нап. 7а.

нима. Што се тиче његове личности, њу је могуће идентификовати преко сина Милше Тараковића који је средином 1476. имао катун у Бољунима (Boluni chatun de Milsche Tarachovich).⁴⁶ Није далеко од истине претпоставка Б. Храбака да је "Богавац отац Милшин и сам старјешина Болуна пошто се у патријархалној средини влаха друштвена функција наслеђивала и увек остајала у једној породици рода или братства".⁴⁷ Међутим, Милша Тараковић није забиљежен међу старјешинама џемата (1477), већ је то био Степан син Тарака који би, судећи по имену оца, могао бити његов брат и старјешина Милшиног катуна, у шта нас увјерава и име Милшиног поносника олова Вукмира Милошевића који је у Степановом џемату пописан као Вукмир син Милоша.⁴⁸ У прилог таквом закључивању као да говори и чињеница да је џемат Степана сина Тарака - састављен од 19 кућа и 3 неожењена - зимовао у мјесту Нушењ, а љетовао у мјесту Кладово Поље (данас код Калиновика), гдје становници Бољуна нису престајали од средњег вијека па до почетка XX стољећа изгони-ти у своје катуне стоку на испашу.⁴⁹

Надаље, врло је занимљива плоча (140x106x38 cm) која на водоравној страни има уобичајену бордуру, унутар које се налази четвороугласти штит са 5 розета, и са мачем испод штита.⁵⁰ На истој страни урезан је у четири реда натпис сљедеће садржине:

"Асе лежи Радич Владисалић. Боже ти га помози.

А сиче... на нем отац"⁵¹

Поменути Радич Владисалић је припадао џемату Радича сина Богуша из братства Ненковаца који је, према поименичном херцеговачком попису из 1477, зимовао у мјесту Жрвањ (општина Љубиње), а љетовао у мјесту (односно планини) Трескавица, што је уједно и "terminus post quem" је могао настати овај надгробни споменик.⁵²

Друга плоча (182x100x20 cm), са готово истом бордуrom, штитом и мачем као и претходна, на својој водоравној страни (и испод и изнад штита и мача) садржи натпис који гласи:

"Асе лежи Влаћ Владисалић.

Пише Семорд. Сиче Вук..."⁵³

Презиме Владисалић (очито патронимичког карактера) - забиљежено на обје надгробне плоче - не би нас смјело навести на закључак да су покојни Радич и Влаћ обавезно потицали из исте породице. Да заиста није било тако увјерава нас и чињеница да је личност сахрањена испод ове, друге плоче био Влаћ Владисалић - један од поносника олова из катуна Вукца Радосалића, дакле, из сасвим другог братства Годуна,

⁴⁶ Хисторијски архив Дубровник (ХАД): Privata 3b fol. 61, 1. VI 1476.

⁴⁷ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кациунима*, 292.

⁴⁸ ХАД: Privata 3b fol. 61, 1. VI 1477. А. Алић, *Poimenični popis*, 144.

⁴⁹ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 291.

⁵⁰ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 193.

⁵¹ Исто, 196.

⁵² А. Алић, *Poimenični popis*, 150.

М. Вего (*Novi i revidirani natpisi*, 214) уопштено тврди да Радичев натпис потиче с краја XV или почетка XVI вијека.

⁵³ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 193, 196.

који се помиње у Припчиновићевој пословној књизи 1476. године, послје које је несумњиво и ова плоча могла бити подигнута.⁵⁴ На приближно вријеме смрти ове двојице родбински невезаних Владисалића - Радича и Влађа - упућује и истовјетност стила у изради украса и симбола (бордуре, штит са розетама и мач испод штита) који се срећу на њиховим надгробним биљезима.⁵⁵

На специјалној географској карти, комплекс земљишта одмах иза Бољуна све до Хутова блата назива се Блатски до, док се у народу тај термин употребљава више за уже подручје око самог Блата. У Заушју - на једној њиви близу самих језерских извора - стоји осамљен велики крст са плочом, висок 220 cm, а широк са попречним крацима 130 cm. Са западне и источне стране крста, поред ивица, пружа се урезана бордура од цик-цак линија. У горњем краку са западне стране налази се велика розета и око ње неколико концентричних кружних вијенаца, у центру крста још једна таква розета, од које се све до дна пружа уска врпца. На источној страни су три розете са варијацијама у три крака крста, а од центра према доље пружа се дугачка, у лакту нешто повијена рука са прстима, а затим лук са стријелом. Источно од крста положена је велика пажљиво клесана плоча која на водоравној страни има бордуру од повијене линије са тролистовима, у угловима по једну розету, и у среди ни натпис који гласи:

"*Исе лежи Херак на свои баштини на племени(и)*"⁵⁶

Овај Херак је, по свој прилици, постао властелин још прије дола ска Турака, на што упућује и то да "лежи на свои баштини на племени(и)". Стога би то могао бити онај кнез Херак који је, заједно са оцем Владиславом, држао 1468. у нахији Благај мезру Бивоље Брдо и Турковиће, за које се каже да их је "8 дијелова", да су то "земље српске од давнина" и да је "ушур од њих мевкуф", тј. да иде за државни фискус⁵⁷ и који се помиње 1483. у записницима дубровачког Сената као кнез Доњих Влаха.⁵⁸ Поред тога што је био феудалац, и данас се код становништва Бјелојевића чује назив Владисалића јама, која је (као што смо то већ напријед истакли) идентична са Деранима и околином, односно засеком Заушјем - дијелом Хутова блата - гдје се управо налази поменути крст са Хераковим натписом на његовој "баштини на племени(и)". То као да потврђује и стара црква у Деранима - на обали Хутова блата - на некадашњем локалитету Црквина, који се данас назива Лонца, по томе што су Ризванбеговићи (Али-паша и његови насљедници) имали ту љетниковац, која подсећа на вријеме живе Херакове активности "у старој Владисалића јама", вјероватно прозваној тако по имену његовог оца Владислава. И, на крају, сама чињеница да су власи из цемата кнеза Херака, сина Владисављевог, зимовали у "мјесту званом Храсно", а љетовали "у мјесту званом Кладово Поље",⁵⁹ не оставља мјеста сумњи да је то упра-

⁵⁴ ХАД: Privata 3b fol. 49, 21. V 1476.

⁵⁵ Види Ш. Бешлагих, *Бољуни*, 193. и М. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 214.

⁵⁶ Ш. Бешлагих, *Бољуни*, 197.

⁵⁷ А. Алић, *Ројменићни попис*, 604.

⁵⁸ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 34.

во онај Херак са натписа у Блатском долу, јер је Храсно представљало ширу област у коју је улазило Заушје са поменутим крстом, док је Кладово Поље (у близини Калиновика) било мјесто гдје су Бољуни изгнани своју стоку и почетком XX вијека и имали своје катуне тамо које очито нису напуштали још од средњег вијека.⁶⁰

Послије идентификовања Херакове личности предстоји нам датовање натписа са његовог надгробног споменика. Он је, уз Дујиновог сина Иваниша, био још 1483. један од двојице кнезова у пространој нахији Благај - што Б. Храбак с правом објашњава спајањем влашких зона приликом реорганизације влашког простора која је извршена током 1477. године.⁶¹ То, као и чињеница да му је чак отац био жив 1477, даје нам основа да закључимо да је Херак тада био човјек у млађим годинама и да је умро и сахрањен негдје поткрај XV вијека, када му је подигнут крст и надгробна плоча с поменутим натписом.

На средини сеоског пута који води кроз некрополу Бољуне - у непосредној близини споменика Богавца Тараха Бољуновића - лежи добро обрађена, али окрњена плоча (180x96x25 cm). На њеној водоравној страни урезана је бордура од двију паралелних линија између којих су цик-цак цртице. Унутар те бордуре је такође уклесан четвороугаони штит са мачем испод себе. На побочним странама плоче приказано је коло мушких фигура с мачевима у руци.

Изнад поменуте фигуре штита са мачем, у горњем дијелу плоче, стоји тешко читљив и мјестимично оштећен натпис у коме је забиљежено.

**"Асе лежи Радосавь Хераковиѣъ. Ово легох на свои племе(ни)тот
Голубачи, а да (земља) е лака и бл(а)га"**⁶²

Овај Радосав Хераковић би могао бити син малочас помињаног кнеза Херака, тим прије што се и сада у народу за мало поље испод Бољуна, гдје се налази наша некропола, чује назив Хераковића долина,⁶³ што упућује на власништво цитиране породице над овим подручјем на коме лежи и поменута Радосављева, поименично позната баштина Голубача.⁶⁴ Осим тога, и за Богавца Тараха Бољуновића - чији се гроб налази уз гроб Радосава Хераковића - каже се да је с Јаме - што значи "из Дера-на и околине, односно Заушја - дијела Хутова блата", гдје стоји усамљен и изван некрополе смјештен Хераков крст. Можда је управо то заједничко поријекло с (Владисалића) јаме, а можда и нека родбинска повезаност, утицала да су Богавец Тарах Бољуновић и Радосав Хераковић остали један уз другог и на вјечном почивалишту. У недостатку стварних

⁵⁹ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 177 и А. Алић, *Poimenični popis*, 139.

⁶⁰ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 291.

⁶¹ Б. Храбак, *Челници сџочарских заједница у сџочној Херцеговини (Челници сџочарских заједница)*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 159.

⁶² М. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 210 и Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 182.

⁶³ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 195, нап. 7а.

⁶⁴ М. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 210.

Међутим, неки други аутори (попут Ш. Бешлагића, *Бољуни*, 195) су овај термин транскрибовали као Одмирача.

доказа за то, не бисмо могли поклонити неко повјерење народном предању према коме су из села Бољуна потицали Петровићи Његоши, гдје су се некада звали Хераковићи.⁶⁵

Уколико наведена аргументација оставља утисак да је Радосав Хераковић био уистину син кнеза Херака Владисавића, онда би његову смрт и постављање надгробне плоче над њим требало датовати прије почетком XVI неголи другом половином XV вијека, као што је то - према стилизацији људских фигура у колу и приказаном мачу - учинио М. Вего у своје доба, уз неубједљиво објашњење да је "хладно оружје играло главну улогу" у времену за које се определијелио.⁶⁶

Влаховићи

У селу Влаховићима, удаљеним 8 km сјеверозападно од Љубиња, постоји средњовјековна некропола у дворишту цркве св. Лазара, ограђена остацима стећака и самим стећцима. Изван дворишта је други дио некрополе на простору гдје је данашње православно гробље.⁶⁷

У под старе и данас активне цркве св. Лазара, негдје око његове средине, уграђене су двије доста велике камене плоче са натписом у старој српској ћирилици. Оне, свакако, стоје над гробовима који потичу из времена непосредно након подизања ове досад много пута поправљане и реновиране богомоље. Једна од њих ближа олтару, има димензије: 190x128 cm и урезан текст натписа правоугаоног облика, који се чита без тешкоћа и у транскрипцији гласи:

"**Асе лежи кнезь Влаћь Бијелићь џ својој цркви џ Светомь Лазарџ.**

Чловјече тако да ниси проклеть не тикаи џ ме"⁶⁸

Из оног дијела натписа који казује да "кнезь Влаћь Бијелићь" почива "у својој цркви у Светомь Лазару" јасно произлази да је покојник био ктитор цркве св. Лазара. Иако немамо директног доказа када је овај влашки првак из катуна Влаховића саградио поменуто богомољу, то се могло ипак десити прије успостављања турске власти с јесени 1465. године.⁶⁹ Он је и у доба Турака наставио да носи титулу кнеза, која није одговарала кнезу читавих Доњих влаха, већ је, вјероватно, била везана за уже подручје катуна којем је стајао на челу као "knez-i Ivlah" - кнез Влаховића.⁷⁰ Да средином септембра 1474. Влаћа није било више међу живима свједочи чињеница да је његов син Вукосав наслиједио након оца тимар од 2.474 акче састављен од дабарског села Заградац - који је бројао 9 кућа и 2 неожењена, са hassom од 1 винограда, 2 њиве, 1 ливаде

⁶⁵ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 292.

⁶⁶ М. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 210.

⁶⁷ Исто, 223.

⁶⁸ Š. Vešlagić, *Ljubinje*, 146, 160.

⁶⁹ У противном, ако ју је градио касније, морао је тражити одобрење од турских власти за то, о чему би морало остати неког писаног трага негдје. Опширније о времену градње ове цркве, додуше, уз доста преслободног закључивања, расправљао је и М. Вего: *Novi i revidirani natpisi*, 225.

⁷⁰ А. Aličić, *Sumarni popis Bosne*, 325. Упор. N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 157, 173.

и половине млина - због кога је млади тимарник јахао у рат као лаки оклопник (*sebelü*) са момком (*gulâm*).⁷¹ То значи да је влаховски кнез и ктитор цркве св. Лазара умро пред крај 1474, а не прије 1470. године - као што је то, без пуно објашњења, тврдио М. Вего.⁷² Стога и натпис на његовом споменику треба датовати средином 70-их година XV вијека.

Друга, нешто већа плоча - 220x190 cm - налази се одмах уз плочу ктитора цркве. И на њој је у два, односно у три реда, у облику правоугаоника, урезан мало дужи натпис који гласи:

"**Асе лежи Вукосавъ воевода Влачевићъ с момъ друговах
дружином и загибох на размирнои Краине ко мога господина
и донесоше ме дружина на своу племенитѹ башинѹ и да е
проклет тко ќе ѹ ме такнѹти**"⁷³

Дакле, сам садржај натписа отвара мноштво питања на која истраживач мора одговорити.

Осим патронимичког презимена Влађевић, и помињано наслеђивање тимара након очеве смрти у јесен 1474, говори да је покојник био син Влађа Бијелића, што се и изричито каже у херцеговачком поименичном попису из 1477. године.⁷⁴ Он је средином маја 1476. био старјешина катуна у билећком селу Врањској (*Chatun de Vuchosav Vlagevich a Vransche*) на подручју Великих Влаховића (*Vlachovichi Grandi*),⁷⁵ а крајем 1477. стајао на челу џемата од 108 кућа и 14 неожењених влаха који су зимовали у мјесту Бијоска, а љетовали у планини Трескавица.⁷⁶

Даљи садржај натписа нам говори да је војвода Вукосав погинуо "за свога господара на размирној (бојној!) Крајини". Одатле га је дружина мртвог пренијела на његову "племениту башину" и сахранила у цркви св. Лазара у Влаховићима. Наравно да је погрешна интерпретација текста од стране К. Хермана, који закључује да је покојни Вукосав био покопан заједно са дружином.⁷⁷ Колико је његово тумачење у нескладу са садржајем текста види се, поред осталог, и по глаголу "лежи" урезаном у трећем лицу једнине, који се односи једино на Вукосава, а да и не говоримо о директном клесаревом казивању "и донесоше ме дружина (откуда, дакле, да га донесе мртва дружина?) на своу племениту башину".

На коју се "размирну Крајину" мисли у тексту натписа тешко је утврдити, јер се она, по казивању неких аутора, може тражити "на свакој граници жупа и туђих земаља", па је стога ови траже или у централној Босни (подручје Босанског Крајишта), или у Херцеговини (подручје дјеловања првих турских крајишника).⁷⁸ Међутим, ми ћемо покушати сузи-

⁷¹ A. Aličić, *Sumarni popis Bosne*, 325. Упор. N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 173.

⁷² M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 225.

⁷³ Š. Bešlić, *Ljubinje*, 146, 161.

⁷⁴ A. Aličić, *Poimenični popis*, 136.

⁷⁵ ХАД: *Privata 3b fol. 46, 13. V 1476; fol. 60, 15. V 1477; fol. 61, 5. VIII 1477; fol. 62, 15. V 1477.*

⁷⁶ A. Aličić, *Poimenični popis*, 136-137.

⁷⁷ C. Hörmann, *Epigraphische Denkmäler aus dem Mittelalter, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina*, Dritter Band, Wien 1895, 494.

⁷⁸ M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 226.

ти простор на коме би се могла убицирати "размирна Крајина" у којој је изгубио живот јунак из наше приче. Послије смрти султана Мехмеда II почетком маја 1481. Дубровчани су писали напуљском краљу Ферантеу да су "све границе у покрету" (*In montu omnia sunt confinia*) и да су се "Турци из нама сусједних области дигли и дали у бјегство" (*li Turchi, li quali erano in questi paesi a noi vicini, sono levati et fugati via*).⁷⁹ У том општем метежу из Новог је против Турака пошао херцег Влатко и био поражен код мјеста Mensagite (можда Невесиња?), гдје је изгубио сву војску коју је имао са собом, а сам нашао спаса у бјесомучном бијегу.⁸⁰ То значи да би се, управо, у овом дијелу источне Херцеговине могла налазити за покојног војводу Вукосава и његовог престашеног господара фатална Крајина. У то као да нас увјерава и дубровачко објашњење Влатковог неуспјеха тиме што је ушао неразборито у борбу само на позив влашког становништва, без икакве друге помоћи и савјета.⁸¹ Ти "влашки аниматори" херцегове жеље да се обрачуна са Турцима могли су бити Вукосав Влађевић и његова дружина. Ако је то тако, онда смо ријешили и питање "господара" за кога "загибе" један од најчувенијих влаховићких катунара, коме и данас "звоне звона" времешне цркве св. Лазара. Није за велику утјеху што његов господар, херцег Влатко, није "изгубио све које је са собом имао" (*perditis omnibus que secum habebit*) - како стоји у дубровачком извјештају - пошто је у овом рату претекла барем Вукосављева дружина која га мртвог донесе на његову "племени-ту баштину", на којој и сада свједочи о времену варљиве наде да се великом и моћном Турчину може, ипак, стати на пут. Али, послије тога и необазривом херцегу је ваљда постало јасно да се ближи крај његовој малој и са свих страна Турцима окруженој "државини", који ће за свега неколико мјесеци стићи са падом Новог (27. јануара 1482).⁸²

Заједно са поменутиим тимаром, Вукосав је у септембру 1474. наслиједио од оца и титулу кнеза у катуну Влаховића.⁸³ Међутим, он није сахрањен с том већ са титулом војводе коју је морао понијети прије смрти. Тиме се отвара питање када је и како катунар Влаховића добио титулу војводе и какво је њено значење. При том се не смије изгубити из вида да је у времену откад је Вукосав постао кнез (1474) па до смрти (1481) титулу војводе Доњих влаха носио Петар Стјепановић из рода Храбрена.⁸⁴ То значи да војводска титула, у посједу које је био Вукосав Влађевић, није имала исто значење као титула доњовлашког војводе Петра Храбрена. Као што смо из досадашњег излагања видјели, овај ра-

⁷⁹ В. Макушев, *Историјски сјоменици Јужних Словена и околних народа (Историјски сјоменици Јужних Словена)*, књига друга, Београд 1882, 99, бр. 13, 21. V 1481; 104, бр. 14, 2. VI 1481. Упор. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 131.

⁸⁰ В. Макушев, *Историјски сјоменици Јужних Словена*, 104, бр. 16, 15. VI 1481.

⁸¹ "... Vlaticus Dux Bossinam igressus, nullus auxilio fretus, nisi Vlachis cum vocantibus". В. Макушев, *Историјски сјоменици Јужних Словена*, 104, бр. 16, 15. VI 1481. Упор. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 132.

⁸² В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 138.

⁸³ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 157.

⁸⁴ Види 102-103, 105 овог рада.

тоборни Влађевић је погинуо средином 1481, као војни старјешина својих саплеменика који су сачињавали једну дружину - војну јединицу - поријеклом из катуна Влаховића. Стога би његову војводску титулу требало везивати за старјешинску улогу коју је имао међу цематлијама ангажованим у овом пресудном окршају с Турцима.

Премилово поље

Премилово Поље је мање насеље које припада Глеђељевцима, а налази се око 5 km ваздушне линије сјеверозападно од Љубиња. Некропола у њему ситуирана је у равници испод сеоских кућа, покрај пута, приликом чијег проширења је извјестан број стећака оштећен, а камена ограда, која одваја пут од сусједних њива, неке од њих и затрпала. Тако је до данас преостало 87 стећака, и то 1 сљемењак, 66 сандука и 20 плоча, који су врло добро обрађени и очувани и сви досљедно оријентисани у правцу запад-исток. У некрополи има знатан број украшених споменика, а на 5 од њих налазе се и натписи који нам помажу да, лично или преко њихових сродника, препознамо нека од лица која су нашла "вјечни мир" у овом старом херцеговачком гробљу.

Један високи сандук са постолјем (130x60x130 cm) добро је клесан и очуван и према доље нешто сужен. На свим његовим усправним странама протеже се фриз од низа пластичних розета, обрубљен двијема водоравним паралелним врџама од косих паралелица.

На западној чеоној страни споменика, испод фриза, усјечен је у четири реда сљедећи текст:

"Исе лежи Радосавъ Дучићъ (са) синонь Цвјеткомъ"⁸⁵

У потрази за именима ових покојника нашли смо се међу власима из катуна Радоја Обрадовића - у роду Глеђељевцима - који су средином 70-их година XV вијека преносили олово за потребе Цивана Припчиновића и срели, вјероватно, Радосављевог брата Радоњу Дучића који је могао остати без брата (Радосава) и синовца (Цвјетка) прије обављања херцеговачког поименичног пописа у коме се 1475/77. године ова двојица не помињу.⁸⁶

У непосредној близини је и други високи сандук, дужине 145 и ширине 60 cm, који је преваљен и у ограду затрпан. На његовој видљивој бочној страни налази се урезан натпис такође у четири реда који у транскрипцији гласи:

**"Исе лежи Стипко Радосалићъ. Боже давно ти сам
легао и велє ти ми є лежати"**⁸⁷

По дуктусу појединих слова види се да је овај текст урезао онај

⁸⁵ Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 124, 158.

⁸⁶ ХАД: Privata 3b fol. 50, 29. V 1476.

Судећи по облику појединих слова и украсима на споменицима, М. Вего (*Novi i revidirani natpisi*, 220) за овај натпис тврди да је "вјероватно урезан у првој половини XV вијека", а Ш. Бешлагић (*Ljubinje*, 158) "око половине XV вијека".

⁸⁷ Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 158.

⁸⁸ Исто, 158. и М. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 220.

исти мајстор који је клесао и претходни натпис. Надаље, пада у очи и то да се - судећи према имену покојника - у овом крају употребљавала икав-штина, а ријеч "веле" и данас се почесто чује у значењу дуго.⁸⁸

И поред тога што се бројни Радосалићи - било као влашке стар-јешине, надалеко чувени клесари и каменари, па чак и најстарији домаћи конвертити - помињу у неким мјестима на подручју Доњих влаха,⁸⁹ Стипка Радосалића са нашег споменика требало би - уосталом, као и носиоца претходног натписа - потражити у оквиру влашког рода Глеђеваца. Да такво полазиште није без основа свједочи и чињеница да се на челу једног од три катуна у овом влашком роду помиње средином 1477, досад непримијећени, старјешина Радоје Радосалић који је стајао испред цемата састављеног од 31 куће и 4 неожењена влаха који су зимовали у сусједном мјесту Поплат.⁹⁰ Сада смо већ сасвим близу могућности да је брат глеђевског катунара Радоја Радосалића био управо поменути Стипка који је "легао" испод стећка прије помена Радојеве активности и још му је "веле (дуго!) лежати".

И, најзад, око 500 m ваздушне линије даље од некрополе на запад налази се осамљен високи крст (227x90, односно 50x50 cm) - без постављене плоче, већ само са гробом оивиченим комадима необрађеног камена - који се завршава полукружно и који на источној страни има у два реда урезан натпис у коме се каже:

"**Асе лежи Рашкоја**"⁹¹

Ко је био човјек који се крије иза имена забиљеженог на једном од најнаочитијих херцеговачких крајпуташа? Нема сумње, био је то Рашко, син Степана - домаћин једне од 80 влашких породица које су чиниле цемат већ помињаног Радоја Обрадовића са зимиштем у мјесту Дубока, и данас једним од седам заселака у Глеђевцима, који лежи у ували између Стражнице и Градине.⁹² Између Рашкојева гроба и некрополе у Премилову Пољу, у једној ограђеној њиви званој Гај, постоји локалитет Црквиште, на коме се и данас запажају остаци неке грађевине, вјероватно бивше цркве која би могла да подсјећа на вријеме када је, свакако послије 1477, поменути Рашкоја, као човјек од угледа и ауторитета, био сахрањен у њеној непосредној близини.⁹³

⁸⁹ Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 114 и С. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća (Naši graditelji i kipari)*, Zagreb 1947, 31.

⁹⁰ ХАД: Privata 3b fol. 62, 15. V 1477; А. Аличић, *Poimenični popis*, 152.

М. Вего (*Novi i revidirani natpisi*, 220) очито мало преурањено датује натпис на овом споменику крајем XIV или првом половином XV вијека, а Ш. Бешлагић (*Ljubinje*, 159) узима да је настао око половине или коју годину иза половине XV вијека.

⁹¹ Š. Bešlagić, *Ljubinje*, 130, 159.

⁹² А. Аличић, *Poimenični popis*, 147-148.

Топоним Обрадов до, поред кога се налазило једно грчко гробље, у засеоку Дубока, и дан-данас подсјећа на име Радојевог оца Обрада. Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 283.

⁹³ Ш. Бешлагић (*Ljubinje*, 130, 159) претпоставља "да натпис заједно са крстом спада у XVI вијек".

Крушево

Крушево је село удаљено око 7 km на југозападну страну од Стоца. У пољицу, крај села, на локалитету Лужине налази се некропола од 52 стећка (5 плоча, 45 сандука, 1 сљемењак и 1 крстача). На једној каменој плочи је натпис који кратко биљежи:

"**Асе лежи Радосавъ Радичевићъ**"⁹⁴

Почетком јуна 1477. неки Радосав из Крушева је слао по власима из катуна Влаховића олово у Дубровник.⁹⁵ То је навело Б. Храбака на претпоставку да би то могао бити "онај Радосав Радичевић над чијим гробом у селу Крушеву стоји натпис с његовим именом", чиме би се "имао још један временски утврђен надгробни споменик".⁹⁶ Међутим, данас већ нема сумње у то да је Радосав (Радичевић!) из Припчиновићеве пословне књиге и крушевског натписа био син Радича Вукића - из влашког рода Годуна - чији је џемат од 34 куће и 3 неожењена зимовао у мјесту званом Крушево", гдје му је смрт задесила сина Радосава коме је подигнут споменик са натписом, свакако, послје херцеговачког поименичног пописа из 1477. године.⁹⁷ Остаће нејасно зашто поменути Радосав није ангажовао влахе из катуна свога оца Радича за пренос олова у Дубровник, већ је то чинио преко влаха из катуна Вукосава Влађевића.

Радосав Радичевић је и неколико година раније пословао у граду св. Влаха, гдје је почетком 1468. изјавио да је примио до посљедње унче од Николе Ширића за олово што га је донио са својом дружином. У исплати насталог дуга учествовао је са 148 дуката и Џиван Припчиновић - на име свога дијела - што значи да трговачки контакт између Радосава Радичевића и овог касније најпознатијег купца босанског олова датира још из тога доба. Као предузимљив човјек, овај Крушевац је уложио извјесну суму новца добијеног од олова за куповину неких тканина, којима је вјероватно трговао у унутрашњости и тиме ширио круг својих послова.⁹⁸

На локалитету Подворница око 120 m на југоистоку од претходне некрополе налази се друга, нешто мања некропола од 30 стећака (1 плоча и 29 сандука). Поодавно је на једном високом сандуку регистрован натпис сљедеће садржине:

"**А се лежи жупанъ Јурое коино пог(и)бе на почтен(и) служби за св(ога) г(оспо)д(и)на. А повилиж(и) га кнезь**"⁹⁹

То је, ван сумње, онај жупан Ђурађ који је, заједно са Стјепаном Милорадовићем, био на челу војске босанског војводе Петра Павловића која је у прољеће 1416. са Турцима пустошила крајеве око Сливна.¹⁰⁰ Ме-

⁹⁴ Š. Bešlagić, *Stećci*, 370-371; Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и наѣйиси*, књ. III, Београд 1984, 16, бр. 4.825.

⁹⁵ ХАД: Privata 3b fol. 62, 2. VI 1477.

⁹⁶ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайџунима*, 31.

⁹⁷ ХАД: Privata 3b fol. 61, 6. VII 1477.

⁹⁸ Љ. Стојановић, *Сѣтаре срѣпске ѿвеле и ѿисма (ССПП) I/2*, Београд 1934, 451, бр. 1.062, 8. I 1468.

⁹⁹ Š. Bešlagić, *Stećci*, 371; Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и наѣйиси*, 16, бр. 4.823.

¹⁰⁰ Види нап. 6. За њега је, као што смо напријед видјели (нап. 9), В. Богићевић неосновано закључио да је био Милорадовић.

ђутим, он је умро далеко прије свога "саборца" Милорадовића из рода Храбрена. У ствари, ако се упореди посљедњи дио натписа са дубровачком жалбом о поменутој пљачки и оштрим Ђурђевим захтјевом Дубровчанима да му врате неке дугове док се буде налазио "на Храсну" (у непосредној близини села Крушева!), јасно произлази да је Павловићев одани жупан наставио "почетну службу" у којој "пог(и)бе за св(ога) г(о)спо(д)и(н)а", па га због тога кнез (свакако Петар Павловић!) "побилиж(и)!" - постави му биљег. Како је поменути Павловић 1420. био сигурно већ мртав,¹⁰¹ то значи да је и његовог војсковођу морала задесити иста судбина између 1416. и 1420. године кад му је над мртвим тијелом подигнут биљег са цитираним натписом.

Убоско

Повеће насеље које је смјештено источном ивицом 2 km дугачког и 800 до 1000 m широког, елипсоидног Убоског поља, између Стоца и Љубиња, зове се Убоско. У Убоском се стећци налазе у четири некрополе. Око 300 m југозападно од Црквине, крај поља, управо поред цесте којом се улази у Убоско поље, на благо уздигнутом земљишту налази се једна од поменутих некропола са стећцима. Оближње становништво то мјесто помиње под именом Гребуша, што значи исто што и Гребнице. Међу домаћим сељацима постоји прича да је некада ту била црква, која је могла имати полукружну апсиду на источној страни. Унутар њених темеља, чији се остаци и данас примјећују, стоји једна у земљу утонула плоча од 200x125 cm која има урезану правоугаону бордуру састављену од цик-цак линија, а у своје западном дијелу пластичне мотиве полумјесеца и четворолисне розете. Међу тим украсима декоративне природе истиче се и несвакидашњи у три реда уклесан натпис ове садржине:

"Асе лежи Дабививъ Радовановиѣъ. Чоче тако да си благ"¹⁰²

Тај тако благи и у својим поступцима одмјерени човјек на кога би требало да се угледају сви људи који прочитају овај натпис, није био нико други до поносник олова Дабивив Радовановић из катуна, односно Дабивив син Радована из џемата Милобрата Обрадовића у најбројнијем влашком роду Бурмаза.¹⁰³

Будући да га 1477. године срећемо посљедњи пут у турским изворима, тим смо добили и "terminus ante quem non" за подизање Дабививовог споменика.

Ходово

Ходово је насеље са неколико заселака које се налази десетак km на сјеверозападној страни од Стоца. На подручју насеља постоји неколико некропола, међу којима по своје положају централно мјесто

¹⁰¹ Петар Павловић је погинуо 1420. у рату са Турцима. С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе (Историја Босне)*, Београд 1964, 248.

¹⁰² Š. Bešliagić, *Ljubinja*, 131, 142, 160.

¹⁰³ ХАД: Privata 3b fol. 45, ... 1475; А. Алић, *Poimenični popis*, 137.

заузима некропола Брдо, која броји 52 стећка (4 сљемењака, 47 сандука и 1 крстача са сандуком). Међу њима се посебно истиче повисок али окрњен сандук с постолем. На његовој источној чеоној и сјеверној бочној страни има у три реда урезан натпис у коме се биљежи:

"**Ясие лежи Павко Радохниѣъ ови (ками) үсиєкох на се за живота. Молү ви се врати(є) и господо немои те ми кости прјетресати**"¹⁰⁴

Вегово казивање да се натпис односи на кнеза Павка, вјероватно сина Радохнина а унука војводе Стјепана Милорадовића из друге половине XV или из почетка XVI вијека,¹⁰⁵ остаће на нивоу пуке претпоставке, када се зна да се ниједан од тројице синова доњовлашког кнеза Стјепана Милорадовића није звао Радохна, нити се иједан од два његова позната унука звао Павко.¹⁰⁶ Па ко је онда био овај човјек који је још за живота наручио себи надгробни споменик и дао да се уклеше натпис на њему? Био је то, без сумње, онај катунар Павко син Радохне који је добио у баштину на подручју Дабра од Иса-бега баштине двојице хришћана иза којих су остале празне у селима Сузин и Кали и који је 1477. стајао на челу џемата од 24 куће и 4 неожењена, са зимиштем у мјестима Брштаник и Дубраве и љетиштем у мјесту Црман.¹⁰⁷ Стога би натпис на његовом споменику требало датовати посљедњом четвртином XV вијека.

Кртиње

Између Љубиња и Љубомира, на сеоском путу у мјесту Кртиње, стоји крст - висок 116 cm, широк 33 cm и дебео 27 cm - чије су хоризонталне крснице дијелом оштећене, па тако данас подсећа на римски милоказ. На горњем дијелу његове предње и задње стране израђена је пластично глава и дио средњег дијела тијела са тродираном врпцом около. Чини се да је клесар тиме желио приказати покојника - и то не баш шематски, већ у намјери да што вјерније ослика контуре његовог лика.

Испод уклесане људске фигуре, са предње стране стећка, стоји, на жалост на више мјеста оштећен, натпис који у транскрипцији гласи:

"... сад тѹи почиѡа Радосавъ Грубачъ...сад мрјетавъ"¹⁰⁸

Идентификацији личности која лежи испод овог стећка морамо приступити на помало хипотетичан начин. Оштећени дио натписа на крају покојниковог презимена могао би се - судећи према искуству са завршецима патронимичких презимена уопште - завршавати словима: евић, што значи да је пуно презиме покојног Радосава било Грубачевић, које у основи има, и до данас на споменику сачувану, ријеч Грубач, иден-

¹⁰⁴ Š. Bešlagić, *Stećci Hodova*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 116, 117, 154-156; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 196.

¹⁰⁵ M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 197.

¹⁰⁶ Види 101-106 стране овог рада.

¹⁰⁷ A. Aličić, *Poimenični popis*, 138, 604.

¹⁰⁸ Љ. Стојановић, *Сѡари срѡски зайиси и наѡѡиси*, књ. III, 20, br. 4.859; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi*, 196.

тичну с именом Радосављевог оца. То ће нам, управо, послужити као полазиште у тражењу одговора на питање ко је био Грубачев син Радосав из натписа на овом, по много чему специфичном, херцеговачком стећку. У складу с аналогijом досадашњих рјешења, то је био онај Радосав син Грубача који се помиње међу 48 влашких домаћина у цемату Вигња Брајановића из рода Банчића, чији стећак, као и многе друге, треба временски ситуирати пред крај XV вијека.¹⁰⁹

Удори

Удори су село у предјелу Бурмази, покрај цесте ка Хутову, око 9 km ваздушне линије југозападно од Стоца. Некропола - смјештена близу сеоских кућа и поред поменуте цесте - броји укупно 78 стећака (25 плоча, 52 сандука и 1 сљемењак). Сачувани споменици, постављени у правцу сјеверозапад-југоисток, врло добро су клесани, али су многи од њих засути камењем и зарасли у жбуње.

Својим обликом и једним од свега два натписа, колико их има у читавој некрополи, истиче се крст на коме пише:

"Асе крст Милуџа Радованића"¹¹⁰

Једино ако се стави у контекст ширих збивања на подручју Доњих влаха током друге половине XV вијека, могуће је схватити садржај натписа са Милутовог крста у Удорима. У ствари, међу власима из катуна Влаховића који су, на захтјев напријед помињаног Радосава Радичевића из Крушева, преносили олово у Дубровник био је и Вукашин Радованић.¹¹¹ Како се село Крушево налази у непосредном сусједству насеља Бурмази (и локалитета Удори), то би несумњиво Милут Радованић из натписа на крсту могао бити брат поносника олова Вукашина Радованића који се помиње 1477. године. Овим би, дакле, поред личности покојника, одредили и приближно вријеме његове смрти, не знајући, додуше, да ли је умро прије или послје поменуте године.

***

Из времена из којег потиче већина ових средњовјековних стећака са подручја источне Херцеговине, на први поглед, као да одзвања само "бат влашких коња по камену херцеговачком" који однијеше своје јахаче у дубоки заборав историје. Међутим, да ипак није било тако, увјерава нас неколико натписа на неким од ових "камених спавача" који, стављени у контекст писаних извора, првенствено дубровачке и турске провенијенције, чувају и данас успомену на идентитет њихове личности и живу активност која их је, за разлику од многих незнатих, извукла из анонимности те далеке, али, ипак, захваљујући томе, колико-толико

¹⁰⁹ А. Алић, *Poimenični popis*, 147.

По мишљењу М. Вега (*Novi i revidirani natpisi*, 233) "натпис је урезан најкасније у XVI вијеку".

¹¹⁰ Š. Bešlić, *Stećci*, 375; М. Вега, *Novi i revidirani natpisi*, 208.

¹¹¹ ХАД: Privata 3b fol. 61, 6. VII 1477.

познате прошлости.

Било би занимљиво сазнати ко су били ти појединци и захваљујући чему су оставили трага о своме постојању до данас. Били су то, наравно, успјешни људи свога времена, који су, као власи сточари, у сталном покрету имали прилике да се упознају са начином сахрањивања на ширем подручју, а нарочито у непосредној околини Дубровника, а уз то и довољно средстава за подизање великих, каткад раскошно украшених, надгробних споменика на којима се понекад срећу и натписи којима дугујемо захвалност и за имена покојника испод ових херцеговачких крајпуташа. Тако се на релативно уском простору Доњих влаха (данас столачка, љубињска и билећка општина) у 9 некропола налази 21 влашки стећак, и то: Радимља и Бољуни по 5, Премилово Поље 3, Влаховићи и Крушево по 2 и Убоско, Ходово, Кртиње и Удори по 1 стећак.

Судећи по облику, од 21-ог идентификованог влашког стећка највише их је отпадало на плоче, сандуке, саркофаге и крстове. Плоча је било 7, и то 3 у Бољунима (Радич Владисалић, Влађ Владисалић и Радосав Хераковић), 2 у Влаховићима (Влађ Бијелић и Вукосав Влађевић), 1 у Крушеву (Радосав Радичевић) и 1 у Убоском (Дабижив Радовановић). Од 6 сандука 2 су били у Премилову Пољу (Радован Дучић и Стипко Радосалић), 1 у Радимљи - ("добри Радое"), 1 у Бољунима (Богавац Тарах Бољуновић), 1 у Крушеву (жупан Јуроје) и 1 у Ходову (Павко Радохнић). Надаље, 4 саркофага била су у Радимљи (војвода Стјепан (?), Влађ Влаховић, Радоје Вуковић и Вукац Петровић). И, најзад, по 1 крст се налазио у Бољунима (кнез Херак), Премилову Пољу (Рашкоја), Кртињу (Радосав Грубач...) и Удорима (Милут Радованић).

Није никакво чудо што се испод декоративно украшених и очито скупоцјених саркофага налазе - попут војводе читавих Доњих влаха и његових унука - највиђенији међу источнохерцеговачким власима који су били финансијски кадри да подижу ове и данас за око посматрача атрактивне биљеге изнад својих тијела. Слично је и са великим каменим сандуцима, подизаним на постолјима, испод којих су такође сахрањивани војводски синови ("добри Радое" из Радимље), катунари (Богавец Тарах Бољуновић из Бољуна и Павко Радохнић из Ходова) и жупани (Јуроје из Крушева). За разлику од саркофага и високих сандука, добро украшене и мање или више солидно очуване надгробне плоче, поред истакнутих влашких првака, какви су нпр. кнез Влађ Бијелић и војвода Вукосав Влађевић из Влаховић, те Радосав Радичевић из Крушева, син катунара Радича Вукчића из влашког рода Годуна, покривале су каткад и тијела обичних влаха, попут Радича Владисалића и Влађа Владисалића из Бољуна и Дабижива Радовановића из Убоског. То још више важи за крстове, од којих је само на једном, на Блатском долу, забиљежено име кнеза Херака Владисавића, а на осталим именима обичних влаха, као што су: Рашкоја из Премилиова Поља, Радосав Грубач... из Кртиња и Милут Радованић из Удора. Ако сумирамо све досад речено, јасно произлази да су влашке војводе, кнезови и катунари сахрањивани испод готово свих врста стећака, а нарочито испод саркофага и високих сандука, а обични власи једино испод надгробних плоча са крстовима или без њих.

Што се тиче времена датовања идентификованих стећака - претежно посљедњом четвртином XV вијека - ту ћемо морати бити до краја опрезни, будући да пословна књига дубровачког трговца Цивана Припчиновића, те босански сумарни и херцеговачки поименични попис, као главни контролни елементи њиховог настајања, почињу од краја 60-их а завршавају крајем 70-их година тога вијека и на тај начин хронолошки кореспондирају са оваквим датовањем. То, међутим, ни у ком случају не значи да влашких стећака на подручју источне Херцеговине није било прије и послје тога времена, иако, уистину, не постоји других писаних извора на основу којих би се то дало провјерити.

И, напokon, осим имена покојника, на стећцима се повремено јављају и имена лица која су се занимала њиховом обрадом и постављањем натписа на њима. Уколико се испред имена таквих налазе формулације: "чинио ка(ми)" и "(сиче ка)ми", онда се радило о ковачима који су се бавили "кlesaњем и украшавањем, тј. пластичним приказивањем или урезивањем у камен украса, симбола и других мотива, затим слова и сл."¹¹² Конкретно, међу таквим помињу се "Миогостъ ковачъ" на стећку Стипана и Ратко Бративо(н)ичъ на стећку Влађа Влаховића у Радимљи, од којих се ковач Миогост појављује и на једном натпису у Влаховићима код Љубиња.¹¹³ Далеко активнији од њих био је, вјероватно домаћи човјек, и творац најдекоративније израђеног стећка Богавца Тараха Бољуновића, по имену Грубач, који је већ средином XV вијека интензивно дјеловао у некролама Опличићи и Бољуни.¹¹⁴ Други значајан умјетник у Бољунима био је Семорад, који се на шест стећака помиње као "дијак", а на надгробној плочи Влађа Владисалића из Бољуна истиче се само да "пише Семорад". У поређењу с претходним формулацијама "чинио ка(ми)" и "(сиче ка)ми", формулација "пише Семорад" отвара питање: Да ли је овај "мештер" писане ријечи давао само узорке натписа, или је, поред тога, и клеао натписе? По свој прилици, овдје се ради "само о писању слова", а не о њиховом писању и клеању, а поготово не "о клеању и цртању орнаменталних и симболичких мотива на стећцима".¹¹⁵ То значи да би Семорада требало третирати као писара, а не и клесара (ковача), тим прије што, поред ријечи: "Пише Семорад" на овој плочи стоје и ријечи "Сиче Вук", што значи да у конкретном случају писар и ковач, односно клесар, нису били исто лице, већ два, и по имену и по занимању, различита човјека.

¹¹² Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 203.

¹¹³ А. Венас, *Radimlja*, 39.

¹¹⁴ Ш. Бешлагић, *Бољуни*, 201.

¹¹⁵ Исто, 202.

Djuro TOŠIĆ

*CONTRIBUTION TO THE IDENTIFICATION AND DATING
OF VLACH STEĆCI IN EASTERN HERCEGOVINA*

The Summary

Of the twenty-one identified Vlach *stećci* (gravestones) found in nine necropolises in eastern Hercegovina (on the relatively small territory occupied by the Lower Vlachs – today's communes [opštine] of Stolac, Ljubinje, and Bileća), seven are in the form of slabs or plates (3 in Boljuni, 2 in Vlahovići, and one each in Kruševo and Obosko), while six are in the form of above-ground chests or standing blocks (*sanduci*) (2 in Premilovo Polje and 1 each in Radimlja, Boljuni, Kruševo, and Hodovo). Four sarcophagi are in Radimlja, one each in Boljuni, Premilovo Polje, Krtinje, and Udori. Vlach *vajvode* (dukes), princes, and *katun* heads (*katunari*) were buried under all kinds of monuments and especially sarcophagi and ornate blocks, while ordinary Vlach herdsmen were buried under simpler tomb plates, some marked with crucifixes, others without.

The *stećci* in question date mostly from the last quarter of the fifteenth century, corresponding chronologically with information found in the trading log of the Dubrovnik merchant Živan Pripčinović, as well as with two Turkish census books, one a detailed enumeration for Hercegovina, the second a less-detailed summary for Bosnia. This does not mean that above-ground Vlach grave markers did not exist on the territory of eastern Hercegovina before or after the late fifteenth century, but there are no other written sources that would confirm their existence.

In addition to the names of the deceased, the *stećci* occasionally give the names of persons associated with their manufacture, e.g., stonecutters like the blacksmith Miogost, Ratko Bratinović, and Grubač (possibly a domestic, the creator of numerous *stećci* in the necropolises of Opličići and Boljuni); and also scribes, such as the famous “*dijak*” Semorad from Boljuni.